

Stefan Dudink

Mannelijk burgerschap en lafhartige verwijfdheid

Mannelijkheid en politiek in Nederland aan het einde van de achttiende eeuw¹

Stefan Dudink bekijkt in dit essay aan de hand van een prent hoe mannelijk de Nederlandse politiek aan het eind van de achttiende eeuw was.

Voor historici die vanuit de invalshoek van sekse politieke geschiedschrijving bedrijven, is de 'age of democratic revolutions' een cruciale periode in de moderne geschiedenis van sekse en politiek. Verschillende van deze historici hebben gewezen op de vermannelijking van het politieke leven die zich in die periode voltrok en die zich tot op de dag van vandaag zou doen gelden. De centrale kwestie in deze analyses is meestal de uitsluiting van *vrouwen* uit de moderne, democratische politiek. In de verklaring daarvan komt echter vaak een verknoping van politiek en *mannelijkheid* naar voren, die in het revolutietijdvak een nieuwe, innige gedaante aannam.²

Achter de revolutionaire beginselen van universele rechten, vrijheid en gelijkheid voor alle burgers en burgerschap voor iedereen, bleken beperkende voorwaarden schuil te gaan. Die maakten dat slechts mannen toegang tot de nieuwe politieke wereld werd verleend en dat vrouwen daarvan werden uitgesloten. De moderne democratie werd gevestigd op een ambivalente grondslag: universeel en toch mannelijk, abstract en tegelijkertijd concreet van een sekse voorzien. Deze ambivalentie laat zich goed aflezen aan de vereisten voor het burgerschap van de nieuwe politieke

1 Dit artikel maakt deel uit van een door NWO gefinancierd onderzoek naar mannelijkheid en natie in Nederland rond 1800.

2 Voor een recent overzicht: Barbara Caine and Glenda Sluga, *Gendering European History 1780-1920* (London en New York 2000). Invloedrijke studies in dit verband zijn: Joan B. Landes, *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution* (Ithaca London 1988); Carole Pateman, *The Sexual Contract* (Oxford 1988); Joan Wallach Scott, *Only Paradoxes to Offer: French Feminists and the Rights of Man* (Cambridge 1996).

gemeenschap. De kwaliteiten die van de burger werden geveerd, hadden betrekking op ratio en abstractievermogen en golden (dus) vrijwel zonder uitzondering als mannelijk. Zelfstandige rede, zin voor het algemeen belang, het vermogen om van eigenbelang te abstraheren; stuk voor stuk waren dit politieke deugden die aan mannen werden toegeschreven en van vrouwen niet konden worden verwacht.

Het universele aangezicht van de democratie kreeg ook een sekse door de concrete instellingen die de democratische revolutie in het leven riep. De koppeling van burgerrecht aan militaire plicht, bijvoorbeeld, bewerkstelligde – in het tijdperk van de algemene dienstplicht en nationale massalegers – een vereenzelviging van strijd- en offervaardige mannelijkheid met politiek burgerschap. Een vereenzelviging die nog een hardnekkig obstakel zou blijken te vormen voor de toekenning van burgerschap aan vrouwen.

De stelling dat het politieke leven rond 1800 een vermannelijking onderging, is niet onweersproken gebleven. Zij heeft vooral kritiek opgeroepen wanneer ze in termen werd gesteld van het zich aan het einde van de achttiende eeuw voltrekken van een scheiding tussen een mannelijke openbare sfeer en een vrouwelijke privé-sfeer. In Nederland heeft Myriam Everard zich teweer gesteld tegen een dergelijke kijk op de arbeidsdeling naar sekse van de revolutionaire politiek. Zij beziet de geschiedenis van sekse in die politiek niet uitsluitend als een geschiedenis van de veranderende bezetting van maatschappelijke domeinen - openbaar, privé - door mannen dan wel vrouwen. Everard wijst erop dat de politieke strijd in de laatste decennia van de achttiende eeuw ook ging om de omvang van die domeinen. De politiek begon - tengevolge van die strijd - aanzienlijk meer te omvatten dan voorheen het geval was. En hoewel het formele politieke burgerschap aan vrouwen bleef onthouden, bood de uitbreiding van het repertoire aan politieke middelen en de grotere deelname van de bevolking aan het politieke leven in het algemeen, vrouwen wel degelijk toegang tot de politiek.³

3 Myriam Everard, 'In en om de (Nieuwe) Bataafsche Vrouwe Courant. Het aandeel van vrouwen in een revolutionaire politieke cultuur', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* (2001) 67-87; Myriam Everard, 'Les femmes dans la Révolution batave. Droits des femmes, droits du peuple', *Annales historiques de la Révolution française* (2001) 93-105; Myriam Everard, 'Vrouwen voor 't vaderland: burgeres Van der Meer en de Bataafse politiek', *Historisch Tijdschrift Holland* 31 (1999) 272-281.

In dit artikel zal ook ik de vermannelijking van de revolutionaire politiek nader in ogenschouw nemen. Ik wil dit niet doen door mijn aandacht te richten op de bezetting of omvang van 'het politieke'. Mijn blik gaat hier uit naar de mannelijkheid zelf die zich in de democratische revoluties zo krachtig zou hebben gemanifesteerd. Mijns inziens verdient die mannelijkheid een nadrukkelijker historisering dan hem vaak ten deel valt. De geschiedschrijving die de vermannelijking van de revolutionaire politiek in beeld heeft gebracht, richt zich overwegend op de aanwezigheid van mannen en mannelijkheid in een bepaald maatschappelijk domein. Ze is er echter niet altijd in geslaagd die mannelijkheid zelf ook een geschiedenis te geven.⁴ Ik wil hier een poging wagen de mannelijkheid van de Nederlandse revolutiejaren in historische termen te schetsen om zo bij te dragen aan een geschiedenis van sekse en politiek die zich niet alleen richt op de politieke af- en aanwezigheid van mannelijkheid, maar ook op zijn veranderende betekenissen.⁵

Mannelijk burgerschap

Het uitgangspunt voor mijn verhaal is onderstaande prent met de titel 'Gelykheid', die dateert uit de vroege jaren van de Bataafse Republiek. Tot nu toe is deze prent vooral gebruikt als illustratie bij de geschiedschrijving van de 'Gelykstaat der Joden' die de Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek op 2 september 1796 per decreet afkondigde.⁶ Gelijkelijk gebonden door het lint van de wet omringt een groepje manspersonen de met speer en vrijheidshoed uitgeruste Vrijheid. Onder hen bevinden zich een jood (derde van links) en een eveneens 'gelijkgestelde' katholiek (vijfde van links).

4 Voor eerdere overdenkingen van dit probleem zie Stefan Dudink, 'De vanzelfsprekende mannelijkheid', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 16 (1995) 204-217; Stefan Dudink, 'The Trouble with Men: Problems in the History of 'Masculinity'', *European Journal of Cultural Studies* 1 (1998) 419-431.

5 Zie voor een eerdere aanzet daartoe: Stefan Dudink, 'Mannelijkheid en natie. Notities over hegemonaire mannelijkheid', *Tijdschrift voor Genderstudies* 4 (2001) 22-37.

6 De prent is ondermeer afgedrukt in Hetty Berg, ed., *De gelykstaat der Joden. Inburgering van een minderheid* (Zwolle 1996) 26 en in Jozeph Michman, *The History of Dutch Jewry during the Emancipation Period 1787-1815. Gothic Turrets on a Corinthian Building* (Amsterdam 1995) 26.

De manifeeste boodschap van de prent heeft betrekking op de gelijkheid voor de wet die de Bataafse Republiek haar burgers garandeert. De Republiek wil van geen standenstaat en godsdienstongelijkheid meer weten, zo deelt de prent de toeschouwer mede. Het legertje aan allegorische figuren dat zich temidden van en rondom het centrale groepje mannen bevindt, verzekert de kijker van de morele juistheid van dit besluit en van de voorspoed die het zal brengen.

Naast de manifeeste boodschap laat zich aan de prent nog een andere boodschap aflezen over de nieuwe politieke gemeenschap die de Bataafse revolutie heeft voortgebracht. De gelijkheid van de republiek is, zo lijkt het, een gelijkheid tussen mannen. Naast de Vrijheid en de Burgertrouw omvat het lint van de wet vijf mannen die elkaar in de Republiek als gelijken tegemoet treden. Afgezien van de allegorische Vrijheid bevinden zich binnen het lint der wet geen vrouwen. Het is dan ook de vraag of en in hoeverre de gelijkheid zich tot hen uitstrekt.

Joseph Michman, *The history of Dutch Jewry during the emancipation period 1787-1815. Gothic Turrets on a Corinthian building* (Amsterdam 1995) 26.

Met betrekking tot die laatste vraag is de verdeling over de seksen van allegorische en niet-allegorische gedaanten interessant. De vrouwelijke figuren in de prent zijn allemaal allegorisch, zij personifiëren min of meer abstracte fenomenen als vrijheid en rechtvaardigheid. Onder mannen daarentegen, bevinden zich zowel allegorische als niet-allegorische figuren. In vrouwengeschiedenis is vrij uitgebreid gedebatteerd over de politieke betekenis van vrouwelijke allegorieën in de revolutionaire visuele cultuur. De meningen verschillen over de vraag of het gebruik van vrouwelijke allegorieën vrouwen op een of andere manier toegang tot de politiek verleende, of juist berustte op hun politieke uitsluiting en die nog verder bestendigde. Bood de voorstelling van vrouwen als allegorische, maar desalniettemin politiek handelende wezens aan vrouwen van vlees en bloed de mogelijkheid zich aan deze verheven schepselen te spiegelen en zich als actieve burgeressen te manifesteren?⁷ Of waren vrouwelijke figuren bij uitstek geschikt als allegorieën omdat zij uitgesloten waren van de politiek en dus abstracte – dat wil zeggen niet aan een of enkele personen gebonden – politieke waarden konden belichamen?⁸

Deze vraag laat zich waarschijnlijk niet in het algemeen beantwoorden. Wat in het geval van deze prent pleit tegen een interpretatie van de vrouwelijke allegorie als ingang tot het politieke leven voor vrouwen, zijn de vijf niet-allegorische mannen die de Vrijheid omringen. Ook zij zijn weliswaar geen concrete historische personen, maar zij representeren geen abstracties. Ze stellen de verschillende, gelijkberechtigde, bevolkingsgroepen voor waaruit de republiek bestaat. Hun relatie tot de groep waarvoor ze staan is bovendien geen metaforische, maar een metonymische. Ze representeren niet een fenomeen dat afkomstig is uit een ander domein dan waartoe ze zelf behoren, maar zijn deel van het domein dat ze vertegenwoordigen. Waar de vrouwelijke - en mannelijke - allegorische figuren abstracties vertegenwoordigen, vormen de niet-allegorische manspersonen een link met politieke subjecten, die zij zelf tegelijkertijd ook zijn - een link en een status die de vrouwelijke figuren in de prent is ontzegd.⁹ In deze zin lijkt de prent te bevestigen wat in de eerste maanden

7 Lynn Hunt, *The Family Romance of the French Revolution* (Berkeley en Los Angeles 1992) 83-84; Everard, "Vrouwen voor 't vaderland," 272-281.

8 Madelyn Gutwirth, *The Twilight of the Goddesses: Women and Representation in the French Revolutionary Era* (New Brunswick 1992) 252-284; Landes, *Women and the Public Sphere* 158-168.

9 Voor metaforen, metonymen en hun relatie tot de representatie van mannelijk en

van 1797 tijdens de beraadslagingen van de Nationale Vergadering duidelijk was geworden over het stemrecht. De afgevaardigden stelden toen vast dat uitsluitend mannen stemgerechtigde burgers waren en dat de constitutionele erkenning van de natuurlijke rechten van de mens niet impliceerde dat vrouwen hieraan stemrecht konden ontleen.¹⁰

Zowel in de Nationale Vergadering als in de prent lijkt de mannelijkheid van het politieke burgerschap een hoge mate van vanzelfsprekendheid te bezitten. In de Nationale Vergadering kwam het vrouwelijk stemrecht niet als reële mogelijkheid ter sprake. Het was hoofdzakelijk een argument uit het ongerijmde om voorstellen tot een al te genereuze toekenning van het stemrecht te pareren. Wie de grenzen aan het stemrecht ruim wilde stellen, kon rekenen op de - ironische - tegenwerping dat hij zeker ook vrouwen dat recht wilde verlenen. Burgerschap voor vrouwen was onderdeel van een arsenaal aan retorische wendingen en geen voorstelbare realiteit. De prent concentreert zich geheel op de gelijkheid tussen mannen; politiek burgerschap voor vrouwen komt daar zelfs als ongerijmdheid niet in beeld.

Lafhartige verwijfdheid

Deze indruk van een onbekommerde verhouding van mannelijkheid tot de politiek behoeft echter enige correctie. De prent vertelt ook iets over een minder vanzelfsprekende relatie van mannelijkheid tot het politieke leven. Om die op het spoor te komen moeten we ons bedenken dat mannelijkheid in de achttiende-eeuwse (politieke) cultuur niet hoofdzakelijk in tegenstelling tot vrouwelijkheid werd gedefinieerd, maar vooral betekenis kreeg in contrast met *verwijfdheid*. Het mannelijke politieke burgerschap mocht in relatie tot het onbestaanbare burgerschap van vrouwen het aanzien van vanzelfsprekendheid hebben, in verhouding tot de al te reële dreiging van verwijfdheid lagen de kaarten anders. Om in het vizier te krijgen hoe verwijfdheid de vanzelfsprekende mannelijkheid van de politiek ontregelde, moeten we onze blik van het centrum van de prent verplaatsen naar de marge.

vrouwelijk burgerschap zie: Moira Gatens, 'Corporeal representation in/and the body politic', in: *Imaginary Bodies: Ethics, Power and Corporeality* (London en New York 1996) 21-28; Joan B. Landes, *Visualizing the Nation: Gender, Representation, and Revolution in Eighteenth-Century France* (Ithaca en London 2001) 74-75.

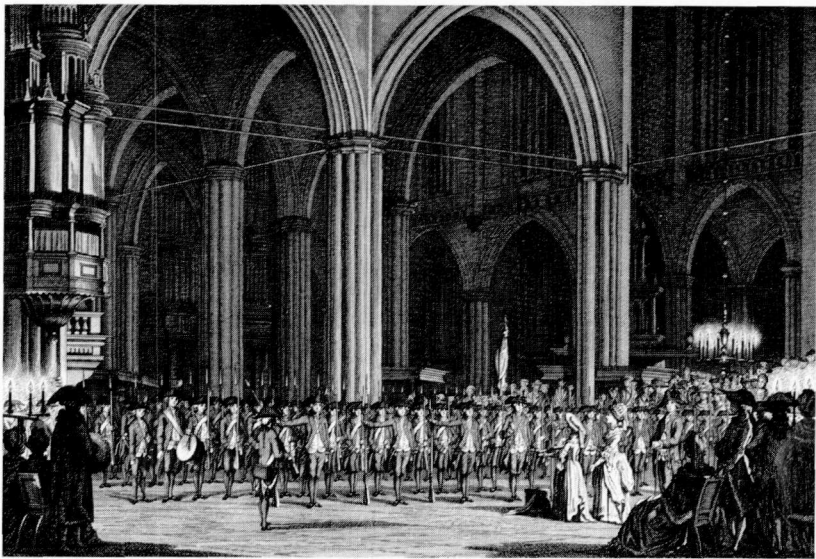
10 M.J. Gunning, *Gewaande rechten. Het denken over vrouwen en gelijkheid van Thomas van Aquino tot de Bataafsche Constitutie* (Zwolle 1991) 253-258.

Links van de centrale groep staat aan de horizon een rij soldaten opgesteld. Zij worden niet belicht door de stralende zon die de linker bovenhoek en rechterhelft van de prent beschijnt, maar staan in de schaduw van laaghangende wolken. We mogen wel veronderstellen dat het hier gaat om burgersoldaten, om burgers die vrijwillig de wapenen hebben opgenomen om de republiek en haar vrijheid te verdedigen. Al in de vroege jaren tachtig had de burgersoldaat een centrale plaats toebedeeld gekregen in de pleidooien van de patriottenbeweging voor nationaal herstel en politieke hervorming. Voortbouwend op een republikeinse politieke leer stelden de patriotten de vrijheid van de republiek voor als een precair goed. Zij kon alleen worden behouden indien burgers bereid waren haar gewapenderhand te verdedigen tegen binnen- en buitenlandse vijanden. Staande legers en buitenlandse huurlingen waren slechts instrumenten in de hand van de machthebbers door wie ze werden betaald en aan wie ze gehoorzaamden. Het wachten was dan ook op het moment waarop de machtshonger van de Stadhouder ertoe zou leiden dat hij zich van het leger ging bedienen om 'het volk' zijn soevereiniteit te ontnemen. Voor die tijd dienden burgers die het met de vrijheid wel meenden zich te oefenen in de 'wapenhandel'.

Tussen 1781 en 1787 richtten patriotten in het hele land 'exercitie-genootschappen' op. Die vormden het brandpunt van de patriotse politieke sociabiliteit. Hun democratische interne organisatie werd geregeld als blauwdruk voor meer algemene politieke hervorming gepresenteerd en ze hadden een voorname plaats in het repertoire van politieke middelen waarmee de patriotten experimenteerden.¹¹ De corpsen van burgersoldaten bleken echter geen partij voor de Pruisische troepen die in 1787 de patriottenbeweging onderdrukten. Met de 'bevrijding' van Nederland door Franse troepen in 1795 kreeg echter ook de burgerbewapening in dienst van de Vrijheid weer een plaats in de politieke retoriek en praktijk.

Zoals gezegd maakte de burgersoldaat deel uit van een politieke

11 Jonathan Israel, *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness and Fall 1477-1806* (Oxford 1998) 1101-1107; S.R.E. Klein, *Patriots Republikanisme. Politieke cultuur in Nederland 1766-1787* (Amsterdam 1995) 167-194; N.C.F. van Sas, 'The Patriot Revolution: New Perspectives', in: *The Dutch Republic in the Eighteenth Century: Decline, Enlightenment, and Revolution*, Margaret C. Jacob and Wijnand W. Mijnhardt ed. (Ithaca en London 1992) 91-119; H.L. Zwitzer, 'De militaire dimensie van de patriottenbeweging', in: *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten*, F. Grijzenhout, W. W. Mijnhardt, and N.C.F. van Sas ed. (Amsterdam 1987) 27-51.

Het exercitiegenootschap Pro Patria in de Nieuwe Kerk in Amsterdam.

ideologie waarin de vrijheid als precair goed verscheen. Zij was zo kwetsbaar omdat de burgerdeugd die haar moest schragen evenmin een permanente kwaliteit was. Die viel gemakkelijk ten prooi aan zelfzucht, materiële voorspoed en de verwekelijkende werking van luxe. ‘Verwijfdheid’ betekende in deze context een verlies van mannelijke burgerdeugd. In het ergste geval leidde dit ertoe dat de republiek, bij gebrek aan verdedigers, haar vrijheid moest prijsgeven aan binnen- of buitenlandse vijanden. In ‘verwijfdheid’ lag de hele republikeinse keten van oorzaak en gevolg van verval besloten: handel-rijkdom-luxe-weekheid-corruptie-tirannie.¹²

Ook de patriotten hadden ‘verwijfdheid’ in stelling gebracht in hun aanmaningen aan vaderlandse burgers om de plichten van het burgerschap serieus te nemen en gewapend voor de vrijheid in het krijt te treden. In de patriotse bestseller *De Vrijheid*, bijvoorbeeld, werd onder verwijzing naar de gevaren van verwijfdheid, benadrukt dat vrijheid slechts door gewapende burgers behouden en verdedigd kon worden:

12 Zie voor de betekenissen van verwijfdheid in de achttiende-eeuwse (politieke) cultuur: Michèle Cohen, *Fashioning Masculinity: National Identity and language in the eighteenth century* (London en New York 1996); Linda Dowling, *Hellenism and Homosexuality in Victorian Oxford* (Ithaca en London 1994), 5-12 en het ‘special issue’ van *Textual Practice* (11, 1997) over ‘Luxurious Sexualities’.

‘laat geene lafhartige verwijfdheid, geene slaafsche onderwerping, maar (...) de onverschrokken moed, de standvastige verkleefdheid aan de Vrijheid en aan ’t Vaderland (...) wederom het kenlijk merk worden van U, Nederlanders van ’t laatst der 18^e eeuw.’¹³

Volkeren die ‘door weelde, wellust en verwijfdheid te ondergehouden, niet weeten wat vrijheid is, en er geen de minste zucht voor gevoelen’, konden het zich veroorloven hun zonen dansles te geven. Het ‘kroost van de Burgers van een vrij Gemeenebest’ moest echter worden geleerd hoe sabel en geweer te hanteren.¹⁴ Met hun gebruik van de term verwijfdheid sloten de patriotten aan bij een kritiek op de Nederlandse zeden waarvan de Verlichte achttiende-eeuwse publieke opinie in de Republiek was doortrokken. De teloorgang van de Republiek werd in deze cultuurkritiek geweten aan een zedelijk verval dat had ingezet toen een beheerste en calculerende omgang met verworven rijkdommen werd verdrongen door spil- en genotzucht. Verwijfdheid figureerde in deze lamentaties altijd in de nabijheid van even verleidelijke als gevaarlijke Franse zeden, smaak en waren, die hun oud-vaderlandse pendanten hadden verdrongen.¹⁵ De patriotse verwijfdheid verschilde echter van die in de Verlichte openbare mening doordat zij deel was van een politieke, en niet alleen een morele, kritiek. Volgens de patriotten ontsprong aan verwijfdheid niet alleen zedenverval, maar ook tirannie.

Herstel van mannelijke deugd naar oud-vaderlands model was voor de patriotten het middel om verloren vrijheid te herwinnen en haar, eenmaal herwonnen, veilig te stellen. Deze roep om ‘her-mannelijking’ van vaderlandse burgers was echter, in de woorden van J.G.A. Pocock, ‘a precarious and threatened mode of self-affirmation’¹⁶. In het republikeinse universum had geschiedenis een circulair karakter. Republieken waren gevangen in cycli van bloei en verval die mede werden veroorzaakt door het feit dat mannelijke deugd even precair was als de vrijheid van de republiek zelf. De mannelijke deugd, die aan de bloei van republieken ten

13 *De Vryheid* (Amsterdam 1783) 311.

14 *Ibidem* 274.

15 Joost Kloek en Wijnand W. Mijnhardt, *1800: Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001) 73-78, 165-178; Dorothée Sturkenboom, *Spectators van hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw* (Hilversum 1998) 135-247.

16 J.G.A. Pocock, *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Tradition* (London 1975) 466.

grondslag lag, was een dispositie die al te makkelijk vervloog in de hitte die rijkdom, luxe en Frans brokaat voortbrachten. Ook wanneer verwijfdheid was afgeschud, bleef zij de mannelijkheid van de deugdzaame burger bedreigen. Die liep altijd het gevaar, door de bloei van de republiek te bevorderen ongewild ook de voorwaarden te scheppen voor het verlies van eigen of andermans deugdzaamheid. Mannelijke deugd was of teloorgegaan of onlangs herwonnen. Het zekere bezit ervan was zo goed als onmogelijk en vereiste niets minder dan 'heroic virtue if not a special grace'¹⁷.

In het politieke vertoog van de Bataafse Republiek had het republikanisme niet meer dezelfde prominente plaats die het had bezeten in de patriotse politiek. Een politiek op grondslag van universele rechten, van categorische vrijheid en gelijkheid, overvleugelde het patriotse republikanisme. Pleidooien voor terugkeer naar oud-vaderlandse politieke deugden werden overstemd door de roep om een radicaal nieuwe politieke orde.¹⁸ In een prent die de lof van deze nieuwe orde zingt, zien we echter, op de achtergrond en in de schaduw van donkere wolken, de burgersoldaten die de emblematische figuur van het patriotse republikanisme waren. Zij herinneren niet alleen aan het feit dat de nieuwe vrijheid en gelijkheid met de wapens bevochten waren, maar ook aan de noodzaak haar blijvend te verdedigen. En daarmee herinneren zij, op de achtergrond van een nieuwe politieke gelijkheid tussen mannelijke burgers, aan de precaire aard van deugdzaam mannelijk burgerschap. De rij burgersoldaten schraagt niet alleen een nieuwe politieke orde, die achter het aangezicht van universaliteit op een vanzelfsprekende manier mannelijk was. De rij vormt ook een koor dat commentaar levert op de mannelijkheid die zich in het midden van prent laat vieren. 'Verwijfdheid', zingt dit koor op fluistersterkte. Het geeft daarmee in de politieke moderniteit stem aan een vroeg-moderne opvatting van mannelijkheid, die zich eerder tegenover zijn eigen verval moest staande houden, dan vis-a-vis een vrouwelijkheid die geacht werd zijn natuurlijke, vanzelfsprekende tegendeel te zijn.

Historici van sekse plaatsen de verbreiding van de moderne notie van het sekseverschil aan het eind van de achttiende eeuw. Toen zou het idee dat mannelijkheid en vrouwelijkheid radicaal van elkaar verschillen, tegenover elkaar staan en gelokaliseerd zijn in de lichamelijke verschillen tussen

17 Ibidem.

18 Voor een evenwichtig oordeel over de verhouding tussen de patriotse en bataafse politieke ideeën: S.R.E. Klein, 'De sprong naar '95. Van patriots naar Bataafs republikanisme', *De Achttiende Eeuw* 28 (1996) 39-46.

Een jonge Hollander versmaadt de producten van de Nederlandse nijverheid en geeft toe aan de verlokkingen van de 'Engelsche kraam' en de 'modes de Paris'.

manen en vrouwen, zich in de westerse cultuur hebben genesteld. De democratische revoluties zouden een belangrijke rol hebben gespeeld in de vestiging van het moderne sekseverschil. Het idee van politieke en burgerlijke gelijkheid zou zich hebben mogen doen gelden met betrekking tot stand en religie, maar uit het domein van sekse zijn geweerd. De voorstelling van sekseverschillen als absoluut, natuurlijk en onveranderlijk zou moeten worden begrepen als effect van het streven gelijkheid niet van toepassing te verklaren op de verhoudingen tussen mannen en vrouwen.¹⁹ Dit zijn belangrijke inzichten, maar ik wil suggereren dat zowel sekse als politiek rond 1800 tegenstrijdiger waren dan hun geschiedschrijving wel eens doet vermoeden. Verwijfdheid is, als echo van eerdere vertogen over sekse en politiek, een categorie waarmee we uitstekend die tegenstrij-

19 Voor vroeg-moderne noties van het sekseverschil en hun transformatie tot de moderne, in biologische verschillen verankerde, tegenstelling mannelijkheid-vrouwelijkheid zie: C. Honegger, *Die Ordnung der Geschlechter: Die Wissenschaften vom Menschen und das Weib, 1750-1850* (Frankfurt en New York 1991); Thomas Laqueur, *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud* (Cambridge MA/London 1987); Londa Schiebinger, *The Mind Has No Sex: Women in the Origins of Modern Science* (Cambridge MA/London 1989). Voor de tegenstrijdige effecten van deze transformatie in de politieke cultuur van de late achttiende eeuw: Dror Wahrman, 'Percy's Prologue: From Gender Play to Gender Panic in Eighteenth-Century England', *Past and Present* 159 (1998) 113-160.

digheden op het spoor kunnen komen.²⁰ En dat is niet zonder belang wanneer we de laat-achttiende-eeuwse vermannelijking van de politiek - en van mannelijkheid zelf - als sociaal-culturele, dat wil zeggen als complexe en tegenstrijdige, processen willen begrijpen.

20 Hetzelfde geldt voor de categorie van de 'mannelijke vrouw', zie Geertje Mak, *Mannelijke vrouwen. Over grenzen van sekse in de negentiende eeuw* (Amsterdam en Meppel 1997).